

HEMMESJÖBYGDEN

Meddelande från Hemmesjö hembygdsförening

GLASBRUKET I ÅRYD

I Åry Bruks arkiv förvaras ett kontrakt daterat den 26 augusti 1912, där fabriker Oscar Nelson i Hovmantorp av Tingstads Trävaru Aktieföretag, ägare av Åry Bruk, från den 1 september 1911 "arrenderar den å Åry Bruk i Åryd befintliga, oss tillhörande masugnsbyggnaden jämte ett sydost därom varande jordområde, hvars gränser utgöres i öster af Åry-sjön från byggnadens norra gavel till afloppsdiket, som sålunda utgör gräns åt sydväst. I vester utgöres gränsen af bruksvägen till Stationen samt i norr af en intill masugnsbyggnaden befintlig å."

Masugnsanläggningen vid början av 1900-talet med stickspåret till Åryds järnvägsstation

Hyrestiden bestämdes till 10 år med rätt till förlängning, och den årliga hyran till "Kronor Femhundra /500/ per år, då intill 20 arbetare sysselsätts, Kronor Sjuhundrafemtio /750/ per år, då 21-30 arbetare sysselsätts och Kronor Ettusen /1000/ per år, då 31-60 arbetare sysselsätts." "I hyresbeloppet ingår rätt till elektrisk kraft intill tre hästkrafter." Därutöver erforderlig hästkraft skulle betalas med 50 kr per år och hästkraft. Arrendatorn hyr även den vid "Åry Bruks gårdsplan varande flygelbyggnaden med intill densamma befintlig köksträdgård" för 500 kronor per år, och får ej å arrenderade området bedriva "speceri-, diverse-, klädes- eller manufakturhandel." Kontraktet är utom av fabriker Nelson undertecknat av A. Edwin Ohlsson, disponent och huvuddelägare i Tingstads Trävaru-A.-B.

I Edvard Strömbergs Register över svenska glasbruk upprättat 1932 anges att glasbruket i Åryd var anlagt 1912 och att "arbetet började i den gamla masugnshyttan och att ugnen var delvis inbyggd i masugnen". Glashyttan inrymdes således i den c:a 20 m långa och 9 m breda byggnad, som var uppförd kring den år 1873 uppförda rostugnen. I rapporten till Kommerskollegium för verksamhetsåret 1913 redovisas en glasugn. Enligt Knut Schön var ugnen en vanlig s k rundugn med plats för 4 deglar och låg öster om rostugnen på den plats där källaren nu är belägen. Skorstenen stod utanför hyttans norra långvägg. För kylning av de tillverkade glasen fanns enligt angiven rapport 4 kylugnar och åtminstone en av dem var inrymd i rostugnen. Mängkammaren låg i och utanför hyttans nordöstra hörn och sliperiet i en särskild byggnad intill hyttans västgavel. Som framgår av det foto av masugnsanläggningen, som Knut Schön ställt till mitt förfogande, låg i början av 1900-talet en byggnad omedelbart öster och söder om den gamla masugnen och i denna byggnad var glasbrukets lager inrymt. Glasen packades emellertid i den byggnad, där Knut Schön bor, Masugnsvägen 2 B, och där fanns också 4 ungarlsrum på den södra gaveln. För transport av lådor och råmaterial m m fick arrendatorn enligt kontraktets 8:de § "afgiftsfritt nyttja det å Bruket befintliga järnvägsspåret i den mån detta kan ske utan hinder för jordägarna."

I Hemmesjö Församlingsbok och Inflyttningsbok finns för året 1913 ett 30-tal personer upptagna, som genom angivet yrke eller på annat sätt kan knytas till Åryds glasbruk, nämligen:

Hamrin, Gustaf	Bokhållare (kontorschef)
Nilsson, Carl Victor	Verkmästare
Wirstedt, Anton Alrik	"
Blomquist, Carl Arvid	Glasblåsare
Fischer, Knut	"
From, Frans Gustaf	"
Johansson-Vidén, Frans August	"
Johnsson, Frans Rudolf	"
Wulff, Aron Amandus	"
Johannesson, Simon	Benmakare
Pettersson, Bror Johan Viktor	"
Fransson, Rudolf Damianus	"
Lek, John Axel Wilhelm	Glasslipare
Wirstedt, Adolf Leonard	"
Wirstedt, Artur Eugen	"
Andersson, Axel Hugo	Glasarbetare
Bexel, Carl August Bernhard	"
Enochsson, Knut Uno Ragnar	"
Fransson, Bror Tage Elis	"
Johansson, Johannes Gustaf	"
Johansson, Johan Eugen	"
Karlsson, Axel Reinhold	"
Karlsson, Gustaf Edvin Knut	"

Karlsson, Karl Johan Gunnar	Glasarbetare
Lindhahl, Knut Hjalmar	"
Oskarsson, Bror Oskar Alfred	"
Petersson, Erik Ragnar	"
Wirstedt, Rolf Napoleon	"
Karlsson, Johan August	"
Zetterberg, Karl Gustaf	"
Ander s son, Carl Hugo	Formmakare
Nilsson, Anna Martina	Arbeterska

Sannolikt var det flera av dem som arbetade på Åryds glasbruk som bodde utanför Hemmesjö och de redovisas alltså inte av de kyrkliga myndigheterna. Så var med säkerhet fallet med Rudolf Jonssons bror Gustaf. Båda bröderna flyttade till Åfors glasbruk 1922 och var, enligt vad direktör Eric Åfors berättat, "de skickligaste glasarbetare som existerade i landet den tiden." Till Åfors glasbruk kom också från Åryd samma år formmakaren Almquist, också han skicklig yrkesman.

Carl Viktor Nilsson, fabriksör Nelsons bror, var också han en skicklig glasblåsare; han gjorde, enligt vad glasblåsaren Kjell Andersson berättat, fina sk "fyllhundar" och han var mästare i en verkstad, som på mornarna gjorde servisglas och på eftermiddagarna pressglas.

Oscar Sjösten var enligt ett av Knut Schöns tidningsurklipp en annan arbetare vid Åryds glasbruk. Han arbetade sammanlagt 51 år i olika glashyttor. "Längsta tiden i Ryds glasbruk, men dessutom också i Nyköpings glödlampshytta, Glimåkra och Hyllinge." Han dog 70-årig 1974.

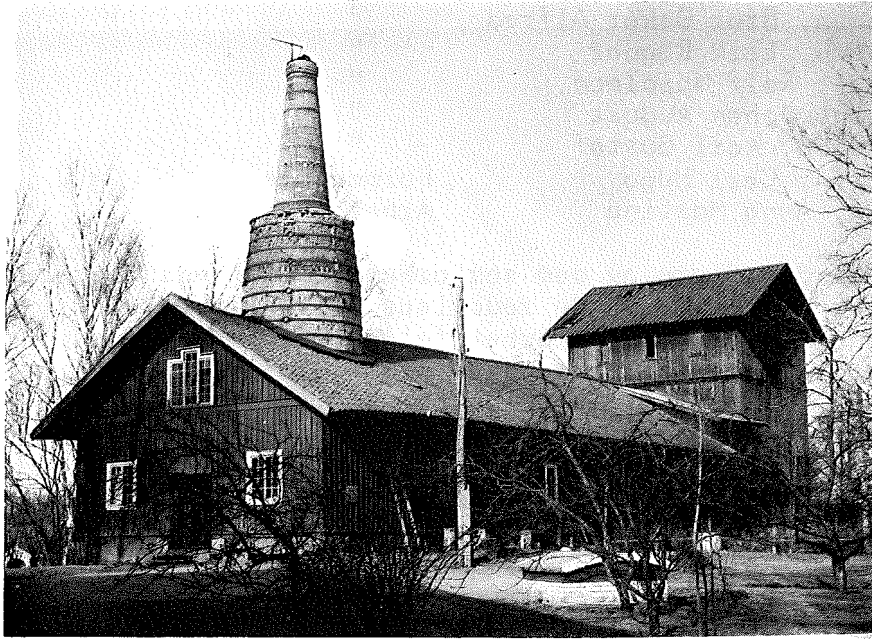
Driften på Åryds glasbruk tycks ha kommit i gång redan på hösten 1912, ty Nelson anger i sin rapport till Kommerskollegium att verksamheten under 1913 bedrivits från den 2 januari till den 31 december. Värdet av tillverkat hushålls- och prydnadsglas uppgick för detta år till 48.953 kr. Han uppger vidare att på bruket arbetade förutom ägaren 1 kontorist, 13 män över 18 och 8 under 18 år. Under rubriken Drivkraft upptages 1 elektrisk motor med 5 effektiva hästkrafter.

Från 1919 finns en annons om tillverkningen på engelska bevarad i Smålands museums arkiv, som i svensk översättning lyder: Servisglas, sprängda eller drivna, släta eller slipade, pressglas, andra sorter av hushållsglas, släta eller slipade. Dekorerede blomvaser, glas för tekniska eller kemiska ändamål.

På Åryds glasbruk tillverkades alltså ungefär samma sortiment som på andra mindre svenska glashyttor den tiden, något som bestyrks av bevarade glaspjäser, bl a servisglas i Smålands museum och vasar m m i enskild ägo.

En ganska stor artikel var råglas till termosflaskor. I rapporten till Kommerskollegium för 1916 uppges att man på Åryd tillverkat sådana till ett värde av 40.000 kronor med en sammanlagd vikt av 44.000 kilogram, och på ett sammanträde den 3 september 1918 med Svenska Hushållsglasfabrikanternas förening bestämdes "på begäran av Nelson - - - att en på Åryds glasbruk inneliggande ofullgjord leverans på c:a 30.000 termosflaskor - - - ej beröres av dagens beslut (konjunkturtillägg på 25 %)."

Vanliga enkla flaskor i storlekar 10 - 200 gram hittades för ett par år sedan vid grävning för nytt avlopp norr om gamla masugnen och var sannolikt under sista tiden en stor artikel liksom också

Hyttan där glasbruket var inrymt. Foto J.E. Anderbjörk 1957.

enligt uppgift skokrämsburkar. Antagligen hade de hamnat där i samband med att inredningen i glashyttan revs ut på 20-talet efter nedläggningen.

1917 hade tillverkningen enligt vad fabriker Nelson meddelade till Edvard Strömbergs glasbruksregister ett värde av 365.000 kr. 1919 hade det sjunkit till 70.000 och antalet arbetsdagar uppgick blott till 113. 1921 tvingades ägaren att nedlägga driften på grund av de "efter kristiden allt svårare avsettningsförhållandena". Den 6 oktober 1920 uppsades hyresavtalet av Åry Bruk och året därpå var konkursen ett faktum.

J.E. Anderbjörk

GOD JUL

FRÅN SÄTESSTUGA TILL HERRGÅRD

Den 6 december 1476 ingicks på Bergkvara ett avtal mellan riksrådet Arvid Trolle och skattebonden Gunnar Månsson i Kårestad. Närvarande som vittnen var domprosten i Växjö och två herremän i trakten, den ene bosatt på Högnalöv i Uråsa och den andre på Lästad i Blädinge. Trolle, som var en av Sveriges rikaste män och ägare till ett tusental gårdar, därav 480 i Kronobergs län, bytte till sig Gunnars gård i Kårestad mot "Aarydh" i Hemmesjö med tillhörande kvarnström. Det är första gången som namnet Åryd påträffas i något dokument.

Om Åryd vid denna tid var bebyggt, vet man inte. Hundra år senare (omkring 1580) blev gården emellertid sätesgård med därav följande befrielse från flertalet av de skatter, som utgick för annan jord i socknen. I gengäld skulle en sätesgård vara bebyggd på ett sätt som svarade mot ägarens ställning; annars kunde skattefriheten gå förlorad. Man kan alltså räkna med att Åryd fått sin mera ståndsmässiga bebyggelse i slutet av 1500-talet, men man kan endast gissa hur den såg ut. Karolinen Jon Stålhammar använde en gång på tal om herrgårdsbyggnader uttrycket byggd "på Smålandsvis" till skillnad från de mera storstättliga byggnader som började uppföras i andra landskap. En gård som var bebyggd på Smålandsvis innefattade vanligen en mangårds- och en ladugårdsfyrcant, kringbyggda av enkla timmerhus. Den kände hembygdsforskaren P.G. Vejde, som fått en gata i Växjö uppkallad efter sig och som är författare till en 1954 utgiven bok om Åryd, tänker sig den äldsta mangården i Åryd bestå "av en samling torvtäckta hus, bodar och loft kring en fyrkantig gårdsplan, med sätesstugan resande sig över de andra byggnaderna". "De många", skriver han, "med tiden allt gråare vordna vägarna, uppförda av kärnfur på eksyllar, de tunga torvtaken och de grova skorstenarna torde ha förlänat anläggningen ett borgliknande utseende, vars sträva allvar de små grönskimrande glasrutorna i sina blyomfattningar och den för vinden lekande järnflöjeln uppe på gavelröstet blott ofullständigt förmådde mildra."

Exakt var denna första anläggning låg, vet man inte, men gissningsvis har den legat på samma plats som den mangård, som beskrivs i ett syneprotokoll från 1690 och är inritad på Assar Rohmans karta över Åryd från 1700, den äldsta mera detaljerade karta vi har över Åryd. Det kan rentav tänkas, att någon eller några av byggnaderna på kartan kan ha tillhört den ursprungliga anläggningen.

Enligt syneprotokollet från 1690 fanns inom mangården två större byggnader, en bod, ett gammalt hus och en jordstuga. Av kartan framgår att de legat något väster om den nuvarande herrgårdsbyggnaden, alltså närmare Masugnsvägen. Den ena av de större byggnaderna hade på nedre botten förstuga, en "understuga", två kammare och kök samt i ett övre plan förstuga och fyra kammare. Den andra byggnaden beskrivs som tämligen stor och säges vara försedd med "italiensk resning", d.v.s. med s.k. säteritak, ett tak med två takfall åtskilda av en ofta fönsterförsedd mellandel. I byggnaden fanns ett portskjul med ett rum på vardera sidan. På övervåningen fanns två rum, "ännu ofärdiga". Boden låg på andra sidan om portskjulet och användes som järnbod. Det hus, som kallades gammalt, hade två rum, ett i vardera planet. Jordstugan sades vara nästan oduglig. Husen låg samlade kring en gårdsplan med plank mellan de olika byggnaderna. Till ladugården hörde två nya logglador och ett gammalt fähus jämte flera andra små och gamla hus.

Om nästa herrgårdsbyggnad är vi bättre underrättade tack vare en värdering, som gjordes 1770. De knapphändiga uppgifterna i värderingsprotokollet kan kompletteras med hjälp av ett tidigare okänt försäkringsbrev från 1816 med detaljerade beskrivningar av gårdens byggnader, bland dem den herrgårdsbyggnad som hade tillkommit just 1770. Det var tre år efter brukspatronen Olof Lundblads död. Gården ägdes då av Lundblads änka och barn, det äldsta 24 år och det yngsta, det fjortonde i ordningen, endast tre år. Brukspatronessan, som enligt tidens sed kallades vid sitt flicknamn, Netherwood, var av allt att döma en driftig och dugande person, som med sina söners hjälp svarade för brukets skötsel i hela 25 år. Att en ny herrgårdsbyggnad kom till under hennes tid vittnar om det.

Huvudbyggnaden, karaktärshuset på tidens språk, har legat inom samma område som föregångaren, men något närmare den nuvarande herrgårdsbyggnaden, något mer än 100 meter från Masugnsvägen. Den var uppförd av furutimmer, och var inte fullt 21 meter lång och något över tolv meter bred. Höjden på huset var närmare sex meter. Utom välvd källare av sten omfattade byggnaden två våningar samt "rymmelig" vind. På det nedre planet fanns förstuga med sex avdelade kontor (garderober) "jämte bislag utan före" (någon form av utbyggnad vid entrén) samt därutöver sal, matsal, två gästkammare och tre vardagskammare. På övervåningen förefaller till en början ha funnits två salar, två kammare och två kontor. Enligt bruksräkenskaper för 1801 inreddes där ytterligare tre rum.

Av försäkringsbrevet kan man inhämta, att salen på nedre botten var 65 kvadratalnar (23 kvadratmeter) stor och hade väggarna beklädda med almträdsrot. I flertalet rum fanns bröstpanel med speglar, i alla rummen tapeter målade med vattenfärg. Två rum hade gipstak, resten bräddtak. Fönsterna på nedre botten, elva till antalet, var halvannan meter höga, övriga fönster något lägre. Dessutom fanns ett runt fönster, 60 cm i diameter, sannolikt placerat i en s.k. fronton, det triangelformade parti, som ibland återfinns ovanför taklisten mitt på framsidan av en husfasad. I byggnaden fanns sju helfranska dubbeldörrar, d.v.s. dörrar där fyllningen i spegeln är inskjuten i framspringande ramlistor, i sin tur inskjutna i ramverket. Tre av dubbeldörrarna hade en glasruta i varje dörr. Därutöver fanns halvfranska dörrar - utan den utskjutande listen - och släta dörrar. Ytterligare får man veta att huset hade fem glaserade kakelugnar, tre ugnar av tegel och en kammerspis, sannolikt en sättugn av järn av den typ som tillverkades vid småländska järnbruk. I köket fanns spis, bakugn, en "gjuten kokinrättning", en gjuten stenugn och en murpelare med sex nischer. Utanpå var byggnaden klädd med bräder och till en början rödmålade. 1816 anges den vara gulmålade.

Av den övriga bebyggelsen på gården nämns i värderingen 1770 en byggnad på norra sidan med liten sal, tre kammare, kök och förstuga med vind över och liten källare under. Mittemot, på södra sidan, fanns en bodbyggnad med två rum i undre planet och två rum i övre. Utanför det egentliga gårdsutrymmet fanns i norr ett brygg-, bränneri- och mälthus och söder därom en drängstuga med drängkammare och en fyrkantig byggnad för bruksanställda. I en värdering från 1793 talas om flygelbyggnader, den ena med två "våningsrum", bagarstuga och mjölkkammare, sannolikt den nyssnämnda byggnaden på norra sidan av gården, den andra inrymmande fyra bodar, sannolikt byggnaden på södra sidan. I räkenskapsböckerna talas det om stora byggnaden, lilla flygelbyggnaden och södra flygeln. En karta från 1803 visar byggnadernas läge. De två flyglarna har sällskap med två mindre byggnader längre västerut och utanför gårdsområdet finns ytterligare två mindre byggnader - samtliga tycks ha tillkommit efter 1770. Sannolikt är det dessa hus som avses när det i värderingen 1793 talas om "4 smärre flygelbyggnader till contoir för bruksbetjningen".

Efter att i nära sextio år ha tillhört den lundbladiska släkten fick Åry - så skrevs namnet vanligen - nya ägare 1798, först ett konsortium av tre personer, två av dem nära släkt med familjen Lundblad, och sedan, efter två år, överstelöjtnanten Karl Erik Lode. Denne reparerade åtskilliga av husen och byggde loge, såg och den ännu kvarstående ladugårdsbyggnaden. 1813 finner vi som ägare den skånska jorddrotten Axel Josua Stiernblad och efter hans död 1815 brodern Fredrik Gustaf Stiernblad. Denne dog redan 1817. Ingen av bröderna bodde på Åry, och ändå blev deras korta ägaretid en tid av intensivt byggande. Ny masugn, kontorsbyggnad, brygghus, visthus med vedbod, stallar och vagnbod kom till under åren 1814-1816. I samband därmed revs de gamla flygelbyggnaderna. Enligt försäkringsbrevet från 1816 hade herrgårdstomten formen av en rektangel, med långsidan i riktning från väster till öster, 111 meter på längden och 36 meter på bredden. Längst österut låg herrgårdsbyggnaden och längst västerut kontorsbyggnaden med en vinkelbyggnad innehållande brygghus och bränneri. Till detta anslöt sig visthus, vedbod och spannmålsbod. Ladugården med sina hus låg omkring 100 meter längre åt norr inom en tomt som mätte 54 x 43 meter.

Den nuvarande herrgårdsbyggnaden började byggas 1825 och stod färdig 1829. Det var en lång byggnadstid. Åry hade 1823 inköpts av bergsrådet Johan Lorentz Aschan på Lessebo, rik som ett troll och huvudpersonen i många historier som ännu berättas här och var i de småländska bygderna. Han lät riva det gamla karaktärshuset och lät uppföra ett nytt corps de logis, som det då hette, ett stycke längre åt öster. Det byggdes för hans äldsta dotters räkning. Att bygget gick så långsamt, berodde, berättas det, på att pappan inte gillade dotterns fästman, en greve Mörner, son till landshövdingen i Växjö. När dottern slog upp förlovningen och i stället förlovade sig med en greve Cederström, gick bygget så mycket fortare.

På nybyggnadskontot för Åry corps de logis bokfördes i oktober och december 1824 utgifter för ritningar om sammanlagt 300 riksdaler. Vem som fick de 300 riksdalarna framgår inte av räkenskaperna, och några ritningar är inte bevarade. Ett par senare anteckningar i bruksräkenskaperna kan emellertid ge en ledtråd till arkitektens eller arkitekternas namn. Det visar sig nämligen, att två kaptener besökt Åry under byggnadstiden, den ene 1825 och den andre 1827, och då uppburit arvoden under nybyggnadskontot med hela 75 riksdaler vardera. Deras namn var Meijer och Cronstrand, och de låter identifiera sig som Carl Fredrik Meijer och Baltzar Cronstrand, båda officerare vid fortifikationen (befästningsväsendet). Det var vanligt under 1700- och 1800-talen, att just officerare vid fortifikationen också sysslade med civil arkitektur. En av de mera kända var Carl Wijnbladh, som vid mitten av 1700-talet gav ut ett par mycket använda böcker med ritningar till olika typer av böningshus på landet. Mot den bakgrunden är det knappast för djärvt att antaga, att Meijer och Cronstrand medverkat som arkitekter vid nybygget i Åryd. Vad Cronstrand angår, är det så mycket sannolikare, som Aschan bevisligen anlitat honom för ombyggnaden av herrgårdsbyggnaden vid Ohs bruk i Värnamotrakten. En ritning signerad B. Cronstrand finns bevarad.

De båda extraknäckande fortifikationsofficerarna var märkliga var på sitt sätt. Meijer, som hade deltagit i fälttågen i Tyskland 1813 och Norge 1814, blev till slut generalmajor, chef för ingenjörskåren och tillförordnad president i krigskollegium. Han anlidades som arkitekt vid byggnadsarbeten på Bäckaskogs slott i Skåne. Cronstrand blev aldrig mer

än kapten i det militära, men hans levnadsöden hörde förvisso inte till de vanliga. Han hade påbrå som herrgårdsarkitekt. Pappan, som till yrket var saltpetersjuderidirektör och bodde på Törneby utanför Kalmar, uppges ha varit mycket förfaren i arkitektur och skall ha medverkat vid många herrgårdsbyggen i Kalmar län under senare hälften av 1700-talet. I övrigt var han känd för ett mindre givande jordbruk, som lär ha avkastat mer ogräs än vete. Sonen var en färgstark person, påstridig och självrådlig, ofta invecklad i dispyter, bland annat i pressen. Som militär fick han på 1830-talet ett stipendium för att i främmande länder studera pontonväsendet - pensionsväsendet står det i en uppslagsbok; också en uppslagsbok kan ta fel. Det var inte meningen att det skulle bli någon längre resa, men han kom tillbaka först efter åtta år och två månader och hade då hunnit med att besöka Holland, Belgien, Schweiz, Frankrike, England, Italien, Malta, Egypten, Sinai, Sudan, Turkiet, Mindre Asien, Grekland, Egypten en andra gång, Wien och München. I Egypten satte han sig att rita av pyramiderna, sten för sten, med alla mått angivna - det var före fotografiernas tid. Ritningarna finns nu i Nationalmuseum, som häromåret ställde ut dem. I Wien kom han i kontakt med furst Metternich, en av Europas mäktigaste män, som skall ha blivit imponerad av svenskens kunskap om de politiska förhållandena i Mellersta Östern. Hemma blev han struken ur rullorna på grund av förfallolös frånvaro, men fick nåd av Carl XIV Johan, som tycks ha haft förståelse för hans originalitet. Efter någon tid lämnade han militärtjänsten och blev i Stockholm föreståndare för Svenska slöjdföreningens söndags- och aftonskola för arbetare, senare ombildad till Tekniska skolan i Stockholm, nu Konstfackskolan. Han var långt före sin tid, när han argumenterade för arbetarnas rätt till vetenskaplig och konstnärlig bildning och kvinnornas rätt till utbildning överhuvud. Han hade motståndare som tvang honom att lämna föreståndarbefattningen, men han fick en hög ordensutmärkelse av dåvarande kungen och pension av riksdagen. Han var ungar, bodde i en dubblett på fjärde våningen i ett Stockholms hotell. Det berättas, att han ännu i 80-årsåldern kunde springa de 104 trappstegen upp till dubbletten. Om han medverkat vid även andra av Aschans herrgårdsbyggen - t.ex. i Klavrestrom - är okänt. Vid Drottningholm ritade han ett ridhus, som efter trettio år rasade samman i samband med ett snöfall och invecklade honom i en sista tidningspolemik. Att han inte hade några vänner bland Stockholms arkitekter förstår man när man läser vad han skriver i en tidningsartikel: "Försök att upptäcka ett enda hus (i Stockholm) av nyare tillkomst, där arkitektur synes. Visa mig en byggnad med ett för konsten någorlunda anständigt utseende inom eller utom. Allt letande är förgäves." Det här skrevs 13 år efter det att bygget i Åryd var färdigt. Vi vet inte, hur Cronstrand själv såg på byggnaden, men det är väl inte otänkbart att han tyckte att den fyllde de krav på balans, fasthet, ändamålsenlighet och konstnärlighet som han ställde i artikeln. Hur samtiden såg på byggnaden kan man utläsa ur ett brev från Wilhelm Rappe, morfar till fröken på Tagel, som kom på besök i oktober 1829. "Byggnaden på detta ställe", skriver han, "är stor och utmärkt vacker; ännu är endast nedra våningen inredd (jag tror av den första fästmannen Knut Mörner); den övre blir alldeles magnificus". Det var de stora rummen som imponerade.

Herrgårdens yttre har inte undergått någon väsentlig förändring sedan 1829, bortsett från att balkongen på framsidan inte är ursprunglig och att altan och balkong på parksidan är ännu yngre. Det inre blev föremål för en genomgripande omdaning på 1920-talet.